

# Inhoud

Voorwoord 7

Proloog 9

## I *Naam, afkomst en faam*

- 1 De gaai bestaat niet 15
- 2 Van oergaai naar Vlaamse gaai 23
- 3 Van metgezel naar kwaadvogel 30

## II *Dagelijks leven*

- 4 Hartendartelen 47
- 5 In voor- en tegenspoed 55
- 6 Babbelziek 67
- 7 Bont en blauw 83
- 8 Een nieuwe mantel 92
- 9 Bedachtzaam, beraden en bezonnen 102
- 10 Eikelpotter 118
- 11 Vette en magere jaren 128

## III *Verstand van Vlaamse gaaïen*

- 12 Wat, waar, wanneer 137
- 13 Weten wat de andere weet 157
- 14 Inzichtelijk begrip 163

Epiloog 173

Dankwoord 181

Literatuur 183

Noten 206

Register 229

## Voorwoord

Het boek ‘De Vlaamse gaai’ is de dertigste aflevering in een reeks van monografieën over vogelsoorten. Als een boek deel is van een reeks schept dat verplichtingen. Allereerst moet het omslagontwerp van alle delen hetzelfde zijn. Elwin van der Kolk heeft daarvoor een prachtig portret van een Vlaamse gaai aangeleverd. Ook de titel moet aan de eenvormige opmaak van de serie gehoorzamen. Dat heeft niet veel om het lijf, kan de lezer denken, want die titel behelst niet meer dan de naam van de vogel. Dat is schijn. Want er staat een lidwoord voor. En juist dat lidwoord zit mij danig in de weg. Dat lijkt pietepeuterig (*what’s in a name?*), maar dat is het niet. In dit boek wil ik Vlaamse gaaien dichterbij de lezer brengen en juist dat woordje ‘de’ houdt de vogel op afstand. Het maakt hem (of haar) van een wezen, een medebewoner van deze planeet, tot een object. Voor mij bestaat dé Vlaamse gaai niet. Ik ga dat hier niet verder uitleggen. Daar heb ik immers dit boek voor nodig gehad. Ik nodig u uit het zelf te ontdekken.

## Proloog

Enkele boomstamkano's snijden door het kabbelende water van het meer van Burtnieks in het noorden van Letland. Ze zijn bemand met jager-verzamelaars en vervoeren een belangrijke last. Ze koersen af op een eiland dat als de rug van een walvis boven de horizon uitsteekt. Het water is woelig door de bries die zojuist is opgestoken. De aalscholvers malen er niet om; met vele tegelijk duiken ze onder en om de haverklap komt er eentje boven met een vis in de bek. Ook de mannen zijn vissers en weten van wanten. Met vaardige slag klieven ze de golven die langs de flanken van de kano afdruipten. Pas als ze vlak bij het eiland komen wordt het klotsen van water tegen de boot overstemd door het ruisen van bomen. Ze slepen hun boten aan wal. Ergens krast een Vlaamse gaai. De vissers zijn hier voor een belangrijke missie: ze zijn naar het eiland gekomen om een van hun stamgenoten, een voornaam persoon, te begraven.

De overledene zou ongetwijfeld in de vergetelheid zijn geraakt als onderzoekers die grondig te werk gingen hem niet zesduizend jaar later hadden teruggevonden, samen met nog enige andere leden van zijn gemeenschap. De jager lag op zijn rug, met zijn gezicht naar het oosten. De rode oker, de tanden aan hangertjes en de zestien benen speerpunten die tussen zijn benen lagen, deden vermoeden dat hij een belangrijk lid van de gemeenschap was geweest. Maar tussen zijn beenderen lagen ook botjes die niet van hem waren. Twintig ervan lagen bij de borstkas, een tussen linkerarm en wervelkolom, twaalf bij de rechterelleboog, drie bij de knie en een bij de voeten. Deze botjes waren hol en vederlicht, ze moesten wel van vogels zijn. Toen de wroeters naar de vorm keken, wisten ze het zeker: de kleine knoken waren, op drie falanxbotjes<sup>1</sup> na, carpometacarpusbeentjes,

de voor vogels typische vergroeiingen van handwortelbeen en middenhandsbeen. Ze kwamen erachter dat deze kootjes bij elkaar aan minstens zeventien Vlaamse gaaien hadden toebehoord. Of de botjes los in het graf waren gelegd, of met veren eraan vast, konden de onderzoekers niet meer zien. Maar het waren wel juist die botten waaraan de slagpennen met hun heldere blauw-met-zwart geblokte dekveren vastzitten. Terwijl de archeologen de resten voorzichtig met hun troffels en kwasten blootlegden ontging het hun niet dat de vogelbotjes net iets hoger in de grond lagen dan het skelet van de jager. Daar had blijkbaar iets tussen gezeten, hoogstwaarschijnlijk een mantel van dierenhuid, een dodenmantel, die op de mouwen versierd was geweest met ten minste vierendertig hemelsblauwe gaaienvleugels.<sup>2</sup>

Het was bij deze subarctische jager-visser-verzamelaars gebruik om overledenen te begraven met hoofdtooiën en mantels die versierd waren met lichaamsdelen van dieren met een belangrijke symbolische betekenis,<sup>3</sup> op dezelfde wijze waarop sjamanen zich kleedden om hun rituelen uit te voeren. Die vleugels, of delen ervan, stonden misschien voor het vliegvermogen van de Vlaamse gaai als totemdier.<sup>4</sup> Een totemdier, bijvoorbeeld een arend, een zwaan, een beer of een Vlaamse gaai, was een geestelijk wezen met een dierlijke vorm. Het werd door sjamanen gebruikt als raadgever of als gids naar een bovenwereld die voor gewone aardbewoners onbereikbaar was. De sjamaan was een toverpriester die met hulp van magische objecten en trommels in een extase kon geraken waardoor hij in die andere wereld kon vertoeven.

Maar waarom Vlaamse gaaien? Wat maakte dat deze vogels zoveel aantrekkingskracht op de jager-verzamelaars uitoefenden? Waren het hun blauwe wieken die hun aardse mantel met de hemel verbonden en het heden met blauwe verten van de toekomst?

We kunnen slechts gissen naar wat er in de hoofden van die jager-verzamelaars allemaal omging. We weten dat hun sjamanen de taal van de hele natuur verstonden. Misschien konden zij ook de werelden van mensen en gaaien tot elkaar brengen en zo hun diepste verwantschap laten zien.<sup>5</sup> Was de gestorven jager een sjamaan geweest? Had den ze hem in dezelfde met gaaienvleugels getooide mantel begraven als waarin hij tijdens zijn leven zinsvervoerende rituelen verrichtte?<sup>6</sup>

We zijn geneigd al deze poespas met wat meewarigheid te bekijken. Onze verre voorouders wisten niet beter, ze hadden nu eenmaal niet de wetenschap die we vandaag de dag hebben. Maar ze stonden wel dichter bij Vlaamse gaaïen en andere dieren dan de huidige mensen. Net als andere kraaiachtigen zullen Vlaamse gaaïen hun nederzettingen vaak hebben bezocht. Ze zullen niet alleen hun opvallende kleuren hebben bewonderd, maar ook naar ze hebben geluisterd als ze andere vogelgeluiden nabootsten of in baldadig kraaiende voorjaarsgroepen omzwalkten. Het zal hun niet ontgaan zijn dat de gaaïen voedsel verstopten voor later gebruik. En dat ze, net als zij, op één plek bleven zolang het er goed toeven was, maar gezamenlijk op reis gingen als er in hun streken weinig meer te halen viel. Kortom, Vlaamse gaaïen en jager-verzamelaars hadden het een en ander gemeen en het valt te verwachten dat ze die verwantschap serieus beleefden.<sup>7</sup>

Zowel de praktische als de spirituele relatie die de jager-verzamelaars met de Vlaamse gaaïen hadden zijn door de eeuwen heen steeds zwakker geworden. Mensen hebben de Vlaamse gaaïen geleidelijk aan naar de randen van hun dagelijks leven gedrukt, totdat ze buitenstaanders werden. De aandacht voor Vlaamse gaaïen beperkt zich nu vooral nog tot recreatief plezier (vogels kijken)<sup>8</sup> en ergernis (ongewenst gedrag). De vertrouwdheid met Vlaamse gaaïen die animistische jager-verzamelaars gevoeld moeten hebben is goeddeels verloren gegaan. We zijn de Vlaamse gaaïen kwijtgeraakt. Kunnen we ze nog terugvinden?

I

NAAM, AFKOMST EN FAAM

## De gaai bestaat niet

*Garrulus is eens voghels name,  
Die in busschen ende in brame  
Voer allen voglen die leven  
Meeste ghecrijs ende meest luuts utegheven:  
Dies is hi garrulus ghenant.  
Een gai hetet in Wals lant\**

Jacob van Maerlant, Der naturen bloeme (~1270)<sup>1</sup>

Daarboven op de plank zie ik het liggen, *Nederlandsche Vogelen* van Nozeman en Sepp, de reusachtige, zo getrouw mogelijke reproductie van het eerste standaardwerk over de Nederlandse avifauna, dat oorspronkelijk tussen 1770 en 1829 in vijf delen uitkwam. De medewerkster van de boekhandel moet er een collega bij roepen om de bijna 13 kilo wegende kolos naar beneden te krijgen. Als een hamsteraar sleep ik mijn aanwinst naar mijn domein waar ik het boek uit zijn foedraal bevrijd en op de klassieke lessenaar leg die ik er speciaal voor heb aangeschaft. Als ik het opensla komt na wat inleidende pagina's de eerste vogel in beeld: *Garrulus*, de Gaey, ook wel Vlaemschen Gaey of Spaenschen Aekster genoemd.

'Vlaamse gaai', zo heet *Garrulus glandarius* sinds driehonderd jaar of meer in dagelijkse spreektaal. Als 'Vlaamsche Gaay' werd de vogel reeds aangeduid in het boek van Martinus Houttuyn over 'dieren,

\* '*Garrulus* is de naam van de vogel die in bossen en braamstruiken het meest van alle vogels ter wereld krijst en lawaai maakt. Daarom wordt hij dan ook *garrulus* genoemd; in het Frans noemt men hem gaai.' (Uit het Middelnederlands vertaald door Ingrid Biesheuvel-Van Maerlant, 2024)

planten en mineraalen' uit 1762.<sup>2</sup> En dat is in het dagelijks spraakgebruik tot op heden zo gebleven. Vanzelfsprekend heette de vogel in mijn eerste vogelgids *Zien is Kennen*!<sup>b</sup> dan ook Vlaamse gaai, net zoals Jac. P. Thijssse hem noemde. In *de Tirions Vogelgids* uit 1983<sup>4</sup> had hij dezelfde naam, maar in de vertaalde gids van Lars Jonsson uit 1993<sup>5</sup> stond ineens 'gaai'. 'Vlaamse' was verdwenen. De Commissie Systematiek Nederlandse Avifauna (CSNA), wier inzichten door de meeste vogelaars en samenstellers van vogelgidsen worden gevolgd, heeft ergens rond 1990 een verzakelijking doorgevoerd onder de Nederlandse vogelnamen. Om een idee te geven: eidereend werd verkort tot eider, woudaapje, witgatje, baardmannetje en goudhaantje zwollen op tot respectievelijk woudaap, witgat, baardman en goudhaan, en de Vlaamse gaai moest het voortaan met het zuinige 'gaai' doen.

Verkeerde zuinigheid, wat mij betreft. Want met het verwijderen van 'Vlaamse' hebben de taxonomen de vogel tekortgedaan. Alleen al vanwege het gegeven dat er veel meer soorten gaaïen op aarde zijn dan *Garrulus glandarius* (hoofdstuk 2) is de soortnaam 'gaai' gebrekkig. 'Gaai' is immers geen soortnaam maar een familienaam, net als 'meeuw' voor de meeuwenfamilie, 'kraai' voor de kraaienfamilie en 'lijster' voor de lijsterfamilie.<sup>6</sup>

Toen ik bij een van de commissieleden om een nadere verklaring vroeg, kreeg ik als antwoord dat 'Vlaamse gaai' nog slechts als naam geschikt is voor de ondersoort *Garrulus glandarius glandarius*, die vooral in de Benelux voorkomt. Voor ondersoorten die verder weg leven, zoals in Marokko, Turkije of Siberië, past de naam volgens de commissie niet.<sup>7</sup> Maar miskent ze daarbij niet de etymologie van het bijvoeglijke naamwoord 'Vlaamse'? Heeft dat wel met herkomst ('uit Vlaanderen') te maken? Klaas Eigenhuis oppert in zijn etymologisch woordenboek van vogelnamen dat mensen ooit gespeculeerd zouden hebben dat de gaaïen die sommige jaren als invasievogel het land bezochten uit Vlaanderen kwamen.<sup>8</sup> Maar kwamen de vogels niet vaker uit het oosten en noordoosten vliegen (hoofdstuk 11)?

Het ligt meer voor de hand dat de toevoeging 'Vlaamse' niet op herkomst duidt, maar op het flamboyante verenkleed van de vogels. Het bijvoeglijk naamwoord 'Vlaamse' kan evengoed een verbastering zijn van het Franse *flamant*, dat 'vlammend' betekent.<sup>9</sup> Dat zou verwijzen naar de roodbruine kleur van het verenkleed. Journalist en

schrijver Flip van Doorn en Victoria van der Roest verbinden ‘Vlaamse’ ook met kleurrijk, maar via een andere weg.<sup>10</sup> Zij wijzen erop dat sinds de twaalfde eeuw de Vlaamse lakenhandelaren hun vlammend gekleurde stoffen van Rusland tot aan het warme zuiden van Europa aan de man brachten. Die stoffen werden aan hun herkomst gekoppeld; de Spaanse naam *flamenco* voor kleurrijke stoffen betekent ‘Vlaming’. Evenzo gebruiken de Roemenen het woord *felendres* voor ‘fijne stof uit Vlaanderen’. De Vlaamse gaaien hadden hun kleurrijke uitdossing gemeen met die van de Spaanse zigeuners. Met ‘Vlaams’ werd daarom bont en kleurrijk bedoeld. Ook de pestvogel met een verenkleed zo fraai als de kleding van de gegoede Vlaamse burgerij heeft om dezelfde reden de bijnaam ‘Vlaamse Viesel’ gekregen.<sup>11</sup> En wat te denken van de bijnaam ‘Spaanschen Aekster’, die Vlaamse gaai al evengoed met de Spaanse zigeuners lijkt te verbinden en niets met een vermeende herkomst te maken kan hebben.

Drie argumenten dus om de Vlaamse gaai weer met zijn oude soortnaam te kleden: allereerst is ‘Vlaamse gaai’ nog steeds dagelijks spraakgebruik, vervolgens is ‘gaai’ als soortnaam binnen de gaaienfamilie te weinig onderscheidend en ten slotte berooft het schrappen van het adjectief de gaai van zijn kleuren. Zelfs als het laatste argument tekort zou schieten (de etymologische inzichten zijn niet eenduidig), blijven er nog altijd twee argumenten over om de Vlaamse gaai als soort zijn ware identiteit terug te geven.

De Vlaamse gaai is voor mensen in meerdere opzichten een flamboyante vogel. Door zijn luidruchtige en levendige gedrag stond hij door de eeuwen heen ook model voor een dwaas, een dronkeman en een praatjesmaker. Dat komt terug in de geslachtsnaam *Garrulus* die staat voor babbelaar, kletskous, naar het Latijnse *garrīre* dat ‘babbelen’ betekent.<sup>12</sup> Al in de dertiende eeuw omschrijft Jacob van Maerlant de Vlaamse gaai als een praatzieke en luidruchtige vogel die niet op één plaats kan blijven zitten en alles en iedereen, mensen, dieren en vogels, bespot en hun geluiden nabootst. De gaai is volgens de schrijver het zinnebeeld van die bont uitgedoste minstrelen die wispelturig en niet te vertrouwen zijn, die de hele dag fabeltjes en leugens vertellen en iedereen belachelijk maken.<sup>13</sup> Het laat zien hoe mensen hun eigen tekortkomingen vaak op dieren projecteerden,

zoals ook de vele Middelnederlandse fabels laten zien, zoals Van den vos Reynaarde.<sup>14</sup>

Al lange tijd voordat Carl Linnaeus (1707-1778) de vogel in 1758 *Corvus glandarius* doopte – behorende tot het geslacht van de Raven – was de gaai dus om zijn praatjes bekend. Zijn voorliefde voor eikels, waarover later meer, zien we terug in het Latijnse *glandarius*. Het is afgeleid van het bijvoeglijke naamwoord van *glans* of *glandis*, wat ‘eikel’ betekent. Nadat de Franse zoöloog Mathurin Jacques Brisson (1723-1806) het genus *Garrulus* had ingevoerd,<sup>15</sup> werd de Vlaamse gaai *Garrulus glandarius* genoemd, wat vrij vertaald ‘eikel-kletskaus’ betekent.

Wat de naam ‘gaai’ betekent, is niet duidelijk. De meest etymologen gaan ervan uit dat het woord van het Picardische<sup>16</sup> ‘gai’ komt; het latere officieel Franse ‘geai’. Ook het Latijnse *gaia* (vrouwelijk) of *gaius* (mannelijk; niet te verwarren met gajes) wordt als herkomst geopperd. Die verwijzing leidt naar de populaire Romeinse voor-naam Gaius. Volgens Eigenhuis staat de naam Gaius voor een manspersoon die veel (na)praat,<sup>17</sup> maar dat heb ik nergens bevestigd gezien. Gaai kan ook een nabootsing zijn van zijn rauwe roep, een onomatopoeë, net als koekoek en tiftjaf.<sup>18</sup> Ten slotte is *Garrulus* ook afgeleid van het klanknabootsende *garrîre*.<sup>19</sup> Maar we weten het niet. De naam ‘gaai’ is net zo ongrijpbaar als de vogel zelf.

Verscheidene van de eigenschappen die Vlaamse gaaien worden toegeschreven komen terug in lokale volksnamen. In Holland en Zeeland wordt hij ‘gaai’ genoemd. Vooral in het midden en oosten van het land heet de vogel meerkol of markolf (met vele variaties daarop), wat is ontleend aan het zestiende-eeuwse volksboek *Salomon ende Marcolphus* waarin de spottende Markolf en de bijbelse Salomo een twistgesprek aangaan.<sup>20</sup> Variaties met ekster komen in het hele land voor: houtekster (Friesland en Groningen), schreeuwekster (Drenthe), het eerdergenoemde Spaanse ekster (vooral Zuid-Holland en Betuwe), broekekster (onder andere Biesbosch, Bommelerwaard, Noord- en Zuid Beveland – *broek* betekent ‘takvork’, verwijzend naar de gewoonte om daar hun nest in te bouwen),<sup>21</sup> hikster (De Meierij van ’s-Hertogenbosch) en nog vele andere variaties, waaronder schrekekster, vanwege zijn rauwe kreet. Veel vogels zijn